

ԼԵՋՎԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՐՈՒՅԹՆԵՐԻ ԵՎ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽԱՌՆՉՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ
ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

ABSTRACT

**ON SOME PROBLEMS OF CORRELATION OF LINGUISTIC
UNIVERSALS AND TRANSLATION**

The article examines the correlation problems of linguistic universals and translation interpreted in different ways. According to Sapir-Whorf's linguistic relativity hypothesis, culture is determined by language peculiarities inherent in any language, which presuppose untranslatability. Meanwhile the theories opposing this definition accept the existence of the universal structure of the language – hence its translatability. E. Nida and Ch. Taber relying on the ideas of transformational grammar theory proposed the transformational model of translation which nowadays is viewed more as a translation technique than a theory.

Key words: translatability, untranslatability, theory of linguistic relativity, universals, transformational model of translation

РЕЗЮМЕ

**О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ СООТНОШЕНИЯ ЯЗЫКОВЫХ
УНИВЕРСАЛИЙ И ПЕРЕВОДА**

В данной статье рассматривается проблема взаимоотношения языковых универсалий и перевода, которая в переводоведении толкуется по-разному. Согласно гипотезе Сепира-Уорфа о лингвистической относительности, культура определяется особенностями рассматриваемого языка, что и предполагает в некоторых случаях непереводаемость. Между тем, в теориях, опровергающих данную точку зрения, выдвигается гипотеза о существовании всеобщей структуры языка, а следовательно – возможность её перевода. Ю. Найда и Ч. Табер, основываясь на идеях трансформационной грамматики, предложили трансформационную модель перевода, которая сегодня рассматривается скорее как переводческая техника, нежели теория.

ционной грамматики, выдвинули модель трансформационного перевода, которая на сегодняшний день рассматривается скорее как техника, нежели теория перевода.

Ключевые слова: переводимость, непереводимость, теория лингвистической относительности, трансформационная модель перевода

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Սույն հոդվածում քննվում է լեզվական ընդհանրությունների և թարգմանության փոխառնչությունների խնդիրը, որը թարգմանաբանության մեջ մեկնաբանվել է տարբեր ձևով: Ըստ Սեպիր–Ուորֆի լեզվաբանական հարաբերականության վարկածի՝ մշակույթը որոշվում է տվյալ լեզվի առանձնահատկություններով, որն էլ ենթադրում է նաև անթարգմանելիություն: Մինչդեռ այս դետերմինիզմին հակադրվող տեսությունները ընդունում են լեզվի համընդհանուր կառուցվածքի գոյության, հետևաբար և թարգմանելիության հնարավորությունը: Յու. Նայդան և Չ. Տաբերը, հիմնվելով փոխակերպական քերականության գաղափարների վրա, առաջադրել են թարգմանության փոխակերպական կաղապարը, որն այսօր ավելի շատ դիտարկվում է որպես թարգմանչական հնար, քան տեսություն:

Բանալի բառեր՝ թարգմանելիություն, անթարգմանելիություն, լեզվաբանական հարաբերականության տեսություն, ընդհանրություն, թարգմանության փոխակերպական կաղապար

Կառուցվածքային լեզվաբանությունը կարևոր ուղենիշ է 20-րդ դարի լեզվաբանության զարգացման մեջ: Նրա ի հայտ գալուց ի վեր փոխվում է նաև տիպաբանության՝ որպես լեզվի մասին ուրույն գիտության դերը, քանզի կառուցվածքային լեզվաբանությունը, առաջադրելով լեզվական համակարգի ուսումնասիրության նոր մոտեցումներ ու մեթոդներ, հնարավորություն ընձեռեց ստեղծելու մի միասնական հենք լեզուների համեմատական-տիպաբանական ուսումնասիրության համար՝ լեզուն դիտարկելով իբրև որոշակիորեն համակարգված մի կառուցվածք: Մեծ հետաքրքրություն է առաջանում նաև լեզվական ընդհանրությունների խնդրի, առհասարակ համընդհանուր քերականության

նկատմամբ, և աստիճանաբար լեզվաբանական ունիվերսալիզմը դառնում է արդի լեզվաբանության ուսումնասիրության կարևոր խնդիրներից մեկը: Ինչպես լեզվի տիպաբանության և լեզվաբանական ունիվերսալիզմի, այդպես էլ սերող փոխակերպական քերականության քննության առարկան են դառնում լեզվի գոյաբանության, ինչպես նաև լեզվի և մտածողության փոխհարաբերակցության տարբեր հարցեր:

Այսօր ակնհայտ է լեզվական երևույթների ուսումնասիրության հարացույցի որակական փոփոխություն, որը պայմանավորված է նոր գաղափարների, վերլուծության նոր մեթոդների համադրությամբ, որոնք մշակվել են լեզվի փիլիսոփայության և այլ լեզվաբանական ուսմունքների և ուղղությունների հետազոտական պրակտիկայում՝ կանխանշելով արդի լեզվաբանության միջգիտակարգային բնույթը: Այս փոփոխությունների համատեքստում հետաքրքիր է նաև քննել լեզվական ընդհանրությունների և թարգմանության փոխառնչությունների խնդիրը, որը թարգմանաբանության մեջ մեկնաբանվել է տարբեր ձևով:

Ըստ Սեպիր-Ուորֆի լեզվաբանական հարաբերականության վարկածի՝ մշակույթը որոշվում է տվյալ լեզվի առանձնահատկություններով, որն էլ ենթադրում է նաև անթարգմանելիություն: Մինչդեռ այս դետերմինիզմին հակադրվող տեսությունները ընդունում են լեզվի համընդհանուր կառուցվածքի գոյության, հետևաբար և թարգմանելիության հնարավորությունը:

Լեզվի փիլիսոփայության տեսանկյունից այս խնդիրը քննության առարկա է դարձել Ջ. Սթայների «Բաբելոնից հետո» գրքում: Ըստ ընդհանրությունների տեսության՝ լեզուների հիմքում ընկած կառուցվածքը համընդհանուր է, իսկ լեզուների միջև առկա տարբերությունները՝ մակերեսային: Եվ ինչքան էլ եզակի լինեն այդ մակերեսային կառուցվածքները, այնուամենայնիվ, տարբեր լեզուներում առկա են ծագումնաբանական, պատմական և սոցիալական ընդհանրություններ, որոնցից սկիզբ են առնում բոլոր քերականությունները: Այս տեսանկյունից, ըստ Ջ.Սթայների դիրքորոշման, թարգմանել նշանակում է հաղթահարել լեզուների միջև առկա մակերեսային անհամապատասխանությունները՝

ակներև դարձնելով նրանց հիմնական գոյաբանական սկզբունքները, որոնք համընդհանուր են այդ լեզուներին: Իսկ ըստ հակառակ դիրքորոշման՝ «մոնադիստական»¹ տեսության (teoría monadista)՝ այն ինչ թարգմանություն ենք անվանում, ընդամենը «մոտավոր անալոգիաների մի պայմանական միասնություն է», վերաբրտադրման՝ հազիվ հանդուրժելի ուրվագիծ, երբ խոսքը որևէ ազգակցություն ունեցող լեզուների և մշակույթների մասին է, բայց դա կեղծ է և ոչ իրական, երբ խոսքը ոչ մերձավոր և տարբեր լեզուների մասին է (Steiner, 1980:95-96): Ըստ Սթայների՝ այս երկու բևեռների միջև առկա է միջանկյալ դիրքորոշումների մի ամբողջ շղթա, ընդ որում՝ հազվադեպ դեպքերում է, որ այդ դիրքորոշումներից որևէ մեկը պահպանվում է բացահայտ խստապահանջությամբ: Թարգմանելիության և անթարգմանելիության խնդիրների քննության տեսանկյունից շատ կարևոր են նաև գերմանացի հայտնի լեզվաբան և փիլիսոփա Վ. Ֆոն Հումբոլդտի գաղափարները, որը հարաբերակցություն է ստեղծում մարդկային փորձի և լեզվի միջև: Նա ի ցույց է դնում այն համապատասխանությունները, որ առկա են տվյալ ժողովրդի աշխարհընկալման և նրա մշակույթի միջև՝ լեզուն համարելով ճանաչողության միակ ճշմարիտ կառույց (Амирова; Ольховиков; Рождественский, 1975): Ամեն մի լեզու, ըստ Հումբոլդտի, պարփակում է որոշակի աշխարհայացք, ընդ որում՝ լեզուն կապող օղակ է մարդու և շրջակա աշխարհի միջև: Մեր քննվող նյութի տեսանկյունից հետաքրքիր են նաև Հումբոլդտի տիպաբանական-ընդհանրական գաղափարները: Բոլոր լեզուների ձևերը, ըստ նրա, կարող են հանգել մի ընդհանուր ձևի, եթե նկատի առնենք նրանց առավել ընդհանուր գծերը: Ըստ Հումբոլդտի՝ «-Լեզվի անհատական բնույթը, եթե այն դիտարկենք սովորական իմաստով, դա հարաբերական անհատականություն է՝ միայն այլ լեզուների հետ համեմատությամբ» (Амирова; Ольховиков; Рождественский, 1975:348): Արդյո՞ք մենք լեզուն կուսումնասիրենք ընդհանրապես, թե կքննենք գոյություն ունեցող լեզուները, միշտ այնտեղ, ըստ նրա, կգտ-

¹ Մոնադիզմը ծագում է Լայբնիցի փիլիսոփայությունից, որտեղ մոնադները անտարածական և անտրոհելի գոյացություններ են, որոնցից կազմված է տիեզերքը:

ներք մեկը մյուսից տարբեր սկիզբ՝ հնչյունական ձևը և նրա օգտագործումը առարկաները անվանելու և մտքերը կապակցելու համար: Այդ գործածությունը հիմնվում է մտածողության պահանջների վրա, որը հիմք է բոլոր լեզուներում առկա ընդհանուր օրենքների համար: Մտածողության պահանջները և լեզվի ընդհանուր օրենքները կախում չունեն ժողովուրդների և ազգությունների տարբերություններից: Իսկ ազգային առանձնահատկություններից են կախված, թե ինչպես են կոնկրետ լեզուներում իրացվում մտածողության այդ պահանջները և լեզվի ընդհանուր օրենքները: Կարելի է եզրակացնել, որ գործածման անհատականությունը հիմնվում է ելակետային սկզբունքների ընդհանրության վրա:

Ըստ Հումբոլդտի՝ լեզուն ոչ միայն ժողովրդի ստեղծագործության, այլ նաև առանձին անձանց ստեղծագործության արդյունք է, քանի որ լեզուն վերարտադրվում է և գոյատևում առանձին անձանց շնորհիվ: Սրանում դրսևորվում է լեզվում կոլեկտիվի (համընդհանուրի) և անհատականի անտինոմիան (հակադրությունը): Լեզուն միշտ ունի ազգային ձև և տվյալ ազգի խոսքային գործունեության արդյունքն է: Լեզվական ավանդույթի հետ մեկտեղ յուրաքանչյուր ոք և յուրաքանչյուր սերունդ իր անհատական և կոլեկտիվ լեզվական-ստեղծագործական գործընթացում ազդում է լեզվի վրա և ներմուծում նոր տարրեր: Սրանում դրսևորվում է մի այլ փոխադարձ կապ՝ անհրաժեշտության և ազատության անտինոմիան լեզվում, այլ կերպ ասած՝ անհատական լեզվական-ստեղծագործական գործընթացը սահմանափակող լեզվական ավանդույթը և լեզվի կրողի ազդեցությունը տվյալ հասարակության լեզվական կյանքի վրա: Նշված անտինոմիայի հետ սերտորեն հարաբերակցվում է նաև Հումբոլդտի կողմից առաջադրված մի այլ՝ լեզվում կայունության և շարժման անտինոմիան: Խոսելով լեզվի ձևի մասին՝ Հումբոլդտը առանձնացնում է ներքին ձևը՝ ի տարբերություն արտաքին ձևի, այսինքն՝ հնչյունական կազմության, ձևաբանական կառուցվածքի և իմաստի: Ներքին ձևը լեզվում մտածողության առարկայացման միջոցն է, «ժողովրդի ոգու» արտահայտությունը: Ժողովրդի ոգու և լեզվի նույնականության գաղափարը Հումբոլդտի լեզվաբանական ուսմունքի

առանցքային հասկացություններից է. լեզուն տվյալ ժողովրդի շուրջ շրջանակ է կազմում, որից կարելի է դուրս գալ միայն մտնելով մեկ այլ լեզվի շրջանակ:

Հումբոլդտի գաղափարները ընդհանուր առմամբ «մոնադիստական» են, և նա լեզվաբանական հարաբերականության՝ ռելատիվիզմի կողմնակից է, թեև նրա տեսության մեջ ակներև է նաև «համընդհանրական միտումը» (Steiner, 1980:107): Հումբոլդտը, որը Սեպիր-Ուորֆի վարկածի նախահայրն է համարվում, դիմում է թարգմանությանը՝ հաստատելու այն գաղափարը, որ ամեն մի լեզու ինչքան էլ «հասարակ» լինի, կարող է արտահայտել ցանկացած միտք կամ գաղափար առավել կամ նվազ դժվարությամբ:

Հյուսիսամերիկյան լեզվաբանության մեջ ռելատիվիզմը հիմնվում է ինչպես Հումբոլդտի ժառանգության, այնպես էլ տարբեր մարդաբանների աշխատանքների վրա:

Ամերիկյան բնիկների մշակույթի ուսումնասիրությունը հաստատում է Հումբոլդտի վարկածը լեզվական դետերմինիզմի, ինչպես նաև Տրիերի «իմաստային դաշտերի» հայեցակետի վերաբերյալ:

Սեպիրը առաջ է քաշում լեզվաբանական հարաբերականության գաղափարը, որի դրույթներն արմատավորվում են Ուորֆի աշխատություններում: Նա խոսում է արմատապես տարբեր աշխարհի պատկերների, մտածողության տարբեր ձևերի մասին, որոնք մի «միկրոտիեզերք» են, որ յուրաքանչյուր ոք կրում է իր մեջ և որի միջոցով գնահատում և հասկանում է «մակրոտիեզերքը»: Մարդկային գիտակցության համար գոյություն չունի «համընդհանուր օբյեկտիվ՝ ֆիզիկական իրականություն», «մենք մասնատում ենք իրականությունը՝ ելնելով այն ուղենիշներից, որ թելադրում է մեր մայրենի լեզուն»: Իր «Լեզու, մտածողություն և իրականություն» գրքում Ուորֆը նշում է, որ մտածելը ծայր աստիճան խորհրդավոր մի բան է, և այդ գործունեությունը լուսաբանելու ակունքները գալիս են լեզվի ուսումնասիրություններից: Այդ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ տվյալ անձի մտածողության ձևերը վերահսկվում են կաղապարների անխուսափելի օրենքներով, որոնք նա չի գիտակցում (Whorf, 1956: 283):

Եթե, ինչպես պնդում են Հումբոլդտը, Մեյիթ-Ուորֆը, լեզուները ստեղծում են իրականության էապես տարբեր «աշխարհներ», ապա ինչպե՞ս է կատարվում հաղորդակցությունը տարբեր լեզուներով խոսող անձանց միջև, ինչպե՞ս են մարդիկ յուրացնում օտար լեզուներ կամ կատարում թարգմանություններ:

Այն էմպիրիկ համոզմունքը, որ միտքը հաղորդակցվում է՝ հաղթահարելով լեզվական պատնեշներ, համարվում է լեզվի համընդհանուր տեսության առանցքը: Լեզուների տարբերությունների հետևում առկա են միասնության, համաձայնության, ձևական կառուցվածքների համընդհանրության սկզբունքները, որոնք բնութագրում են մարդկային լեզվի էությունը: Մեր օրերում համընդհանուր քերականության վարկածը ընդունվում է գրեթե բոլոր լեզվաբանների կողմից, թեև խնդիրը այլ ձևով է առաջադրվում. լեզվի կառուցվածքի ո՞ր մակարդակում պետք է փնտրել և նկարագրել լեզվական ընդհանրությունները:

Համընդհանուր՝ «հիմնարար» քերականության փնտրտուքը մարդկության վերլուծական մտածողության պատմության ամենահետաքրքր-քիր էջերից մեկն է: Իր համընդհանուր քերականության տեսության մեջ Չոմսկին առաջադրում է այն միտքը, որ մարդկային բոլոր լեզուները հիմնվում են ընդհանուր կառուցվածքային հենքի վրա, իսկ երեխաները ունեն լեզուները յուրացնելու ի ծնե տրված ունակություններ: Չոմսկու գաղափարները մեծ ազդեցություն են թողել նաև արդի թարգմանաբանության վրա:

Յու. Նայդան և Չ. Տաբերը, հիմնվելով փոխակերպական քերականության գաղափարների վրա՝ առաջադրել են թարգմանության փոխակերպական կաղապարը (Nida, 1986): Այս կաղապարի լեզվական նախադրյալն այն դրույթն է, որ ամեն մի լեզվի հիմքում ընկած է շարահյուսական պարզագույն տիպի նախադասությունների՝ միջուկային կառույցների սահմանափակ բազմություն, և որ տարբեր լեզուներ իրար նման են ավելի շատ պարզագույն, քան բարդ կառույցներով: Ելնելով այդ դրույթից՝ թարգմանության փոխակերպական կաղապարի հեղինակները ելակետային տեքստի բարդ կառույցներն ըմբռնելիս կամ

նրանց համապատասխանությունները թարգմանող լեզվում որոնելիս դժվարությունների հանդիպող թարգմանչին խորհուրդ են տալիս դրանք «սեղմելով վերածել» պարզագույն, միջուկային կառույցների, այնուհետև միայն դրանց համապատասխանությունները փնտրել թարգմանող լեզվի պարզ կառույցների մակարդակում: Ընդ որում՝ թարգմանության գործընթացում առանձնացվում են երեք փուլ՝ վերլուծություն, փոխանցում և վերականգնում:

Իհարկե, փոխակերպական կաղապարի դերն անվիճելի է այն դեպքերում, երբ թարգմանիչը դժվարությունների է հանդիպում ելակետային տեքստի նախադասությունների իմաստն ըմբռնելիս և/կամ թարգմանող լեզվում դրանց համապատասխանությունները որոնելիս: Մյուս դեպքերում նման աշխատատար գործողություններ կատարելու անհրաժեշտություն չի առաջանում: Բացի այդ, այս կաղապարը բազմակողմանիորեն չի արտացոլում թարգմանության գործընթացը, քանի որ սահմանափակվում է սոսկ լեզվական իմաստների մակարդակով: Ինչպես արդարացիորեն նշում է Ջ. Դ. Լվովսկայան, «փոխակերպական կաղապարը որոշ դեպքերում կարող է շատ օգտակար լինել, սակայն ավելի շուտ որպես թարգմանչական հնար, քան տեսություն» (Львовская, 1985:49):

Այսպիսով, ընդհանուր տրամաբանական-հասկացական բազան, լեզվական ընդհանրությունների ամբողջությունը կազմում է լեզվի բովանդակային կառուցվածքի միջուկը: Այն մարդկային մտածողության անքակտելի բաղադրիչն է, կախում չունի լեզուների և մշակույթների առանձնահատկություններից, ունի համընդհանուր բնույթ և հնարավոր է դարձնում մարդկանց միջև փոխըմբռնումն ու հաղորդակցությունը, ինչպես նաև մի լեզվից մի այլ լեզու կատարվող թարգմանությունները: Մակայն այս համընդհանուր տրամաբանական-հասկացական նշակարգի զարգացումը, տեղայնացումն ու դրսևորումները յուրաքանչյուր լեզվամշակույթային համայնքում կատարվում է յուրովի՝ մասնակիորեն բարդացնելով թարգմանության գործընթացը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. **Амирова Т. А.; Ольховиков Б. А.; Рождественский Ю. В.** (1975), Очерки по истории лингвистики. Москва: Наука.
2. **Львовская З. Д.** (1985), Теоретические проблемы перевода (на материале испанского языка). Москва: Высшая школа.
3. **Nida, E., Taber, Ch.** (1986), La traducción: teoría y práctica. Madrid: Ediciones Cristiandad.
4. **Steiner, G.** (1980), Después de Babel: Aspectos del lenguaje y la traducción (traducción de Adolfo Castañon). México: Fondo de Cultura económica.
5. **Whorf, B.** (1956), Lenguaje, pensamiento y realidad. Barcelona: Barral.